

Оксана Яремко,

кандидат юридичних наук, доцент
кафедри кримінального права і процесу
Тернопільського національного
економічного університету

ІНСТИТУТ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ УКРАЇНИ У РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД: РЕПРЕСИВНО-КАРАЛЬНА ПАРАДИГМА

Досліджено інститут виконання покарань України радянського періоду. Обґрунтовано, що місця позбавлення волі в радянський період стали своєрідними таборами рабства. Доведено, що суттю мети покарання були насамперед винищення, залякування і помста. Розкрито, що законодавство із виконання покарань базувалося на репресивному мисленні, було політично спрямованим за змістом. Доведено, що явно домінував раціоцентричний, позбавлений гуманізму і духовності вимір у псевдоправовому мисленні соціалістичної епохи, доповнений грубим утилітаризмом. Зазначено, що людина жодної цінності в контексті класово-партійного підходу до інституту виконання покарань не становила.

Ключові слова: людина, репресивне мислення, репресивно-каральна парадигма, інститут виконання покарань.

Яремко О.

Институт исполнения наказаний Украины в советский период: репрессивно-карательная парадигма

Исследовано институт исполнения наказаний Украины советского периода. Обосновано, что места лишения свободы в советский период стали своеобразными лагерями рабства. Доказано, что сутью цели наказания были прежде всего истребление, запугивания и месть. Раскрыто, что законодательство по исполнению наказаний базировалось на репрессивном мышлении, было политически направленным по содержанию. Доказано, что раціоцентричний, лишен гуманізма і духовності, измерение в псевдоправовыми мышлении социалистической эпохи, дополненный грубым утилітаризмом, явно доминировал. Отмечено, что человек никакой ценности в контексте классово-партійного подхода к институту исполнения наказаний не представляла.

Ключевые слова: человек, репрессивное мышление, репрессивно-карательная парадигма, институт исполнения наказаний.

Yaremko O.

The institute of penalty in Ukraine in the Soviet period: repressive and punitive paradigm

The article deals with the research of the institute of penalty in Ukraine under the Soviet Union. It has been proved that places of detention in the Soviet period were a kind of slavery camps. It has also been stated that the core purpose of punishment was primarily destruction, intimidation and revenge. It has been suggested that the law of penalty, based on repressive mindset, was politically directed content. The author proved that ratio-central approach had a lack of humanism and spirituality with the pseudo legal way of thinking in the socialist era, besides the rude utilitarianism, which clearly dominated. It is noted that a person was of no value in the context of class-party approach to penal institution.

Keywords: a person, repressive way of thinking, repressive and punitive paradigm, institute of penalty.

Стан дослідження та формулювання цілей статті. Дослідження контамінації раціонального і гуманістичного в інституті покарання буде неповним без вивчення її особливостей у радянський період. Окремі напрацювання з даного питання зробили В. Бачинін, М. Брагасюк, В. Кудрявцев, В. Маляренко, В. Нерсесянц, А. Смикалін, Е. Соловійов, І. Упаров та ін.

Метою нашої наукової розвідки є дослідження репресивно-каральної парадигми інституту виконання покарань України радянського періоду.

Виклад основного матеріалу. Сутність радянського тоталітарного режиму проявлявся в усіх сферах державного і суспільного життя. Що стосується сфери боротьби зі злочинністю, то за деякої диференціації категорій обвинувачених і видів злочину тенденція була такою: знищення, залякування, помста. Це стосувалося, насамперед, державних злочинців – тих, хто посягав (або вважали, що посягав) на тоталітарну владу [1, с. 150]. Лише за політичними обвинуваченнями, в судовому та позасудовому порядку, починаючи від «червоного терору» (1918 р.) і завершуючи смертю Й. Сталіна (1953 р.), було розстріляно, за неповними даними, більше 1 млн. осіб (не враховуючи втрат від війни), чиє існування визнавали несумісним

із створенням нового суспільного ладу. До цієї кількості належали, як показав подальший процес реабілітації невинно засуджених, не тільки «шкідники» та «терористи» (більшість справ щодо яких виявилася сфальсифікованою), а й так звані минулі люди – дворяни, царські чиновники, священнослужителі, купці, власники нерухомості й та. ін., котрі жодним чином не боролися проти нової влади. Для уявлення про справжні масштаби тотального знищення «ворогів народу» необхідно мати на увазі, що до цієї категорії належали не лише ті, кого хоча б звинувачували у контрреволюційних (державних злочинах) діях, а й ті, хто міг бути зарахованим до «потенційних» противників радянської влади. За Кримінальним кодексом їх судити не було за що, бо під жодну його статтю вони не підпадали. Тому органи ВЧК – ОГПУ – НКВС придумали спеціальні абрєвіатури, наприклад, «ПШ» – підозра у шпигунстві, «ТКРД» – троцькістська контрреволюційна діяльність, «ЧСЗБ» – член сім'ї зрадника Батьківщини і та ін. Цих людей карали не суди, а позасудові органи – «Особлива нарада» при ОГПУ – НКВС, «трійки» та «двійки», не передбаченими ні КК, ні КПК. Відродилися під новими іменами таємні судилища часів інквізиції з усіма притаманними їм атрибутами: тортурами, відсутністю захисту і права на оскарження. Не було лише публічних страт (проте одразу після закінчення Другої світової війни прийняли указ про публічне повішання нацистських злочинців) [2, с. 152].

Самовпевненість, притаманна радянській державі, у багатьох, якщо не в більшості, сферах суспільного життя, зіграла негативну роль й у випадку з кримінальним законом. Можливості судів та революційних трибуналів, а також виправно-трудова закладів були явно переоцінені, більше того, ідеалізовані (як і у цілому намір побудувати комуністичне суспільство). Малограмотні у своїй більшості комісари, котрі на революційній хвилі потрапили в судові крісла, а також малограмотні судді «з робітників» (у ті роки більше половини суддів із негативних мотивів відсторонювали від роботи) були неспроможні об'єктивно, з урахуванням усіх обставин, визначити «небезпеку» для суспільства тієї чи іншої людини. Тому такий підхід був заздалегідь приречений на провал, що й підтвердила наступна практика.

Особливо міцний зв'язок із ворогуючою буржуазією мали адвокати, які виступали в судах від імені своїх клієнтів і часто вигравали процес. В. Ленін вважав: «Адвокатов надо брать в ежовые рукавицы и ставить в осадное положение, ибо эта интеллигентская сволочь часто паскудничает» [3, с. 68]. Тому адвокатів і змагальний процес марксистсько-леніністи вважали «пережитками» старого режиму, відповідно, їм не було місця у соціалістичному суспільстві. Пропонували ввести в судовий процес офіційно призначеного доповідача, який би висловлював суду всі об'єктивні докази по суті справи [4, с. 88].

Як бачимо, радянська людина була позбавлена важливого – справедливого, компетентного, всебічного захисту від висушеного їй обвинувачення. Владу не цікавила доля якоїсь однієї людини: зламається «гвинтик» – нічого, таких гвинтиків у неї – весь СРСР.

Норми Конституцій, що змінювали одна одну (першої Конституції РСФСР 1918 р., першої Конституції СРСР 1924 р., сталінської Конституції СРСР 1936 р., брежнєвської Конституції СРСР 1977 р. і відповідної Конституції РСФСР 1978 р.), стосовно прав і свобод радянських громадян залишалися фіктивними, показовими. Практика масових репресій і розправ (від революційного терору часів «воєнного комунізму», сталінських «чисток» і репресій 1930–1950-х років до боротьби з інакодумцями, дисидентами і правозахисниками у 1960–1980-і рр.) переконливо продемонстрували фіктивність прав та свобод людини за соціалізму, неправову природу даного ладу [5, с. 30]. Проте щоби дослідити правове становище засудженого у комуністичний період, необхідно ознайомитися з його кримінальним, кримінально-процесуальним та виправно-трудова законодавством.

В основі діяльності ВТТ головним був економічний фактор – отримати якомога більшу віддачу від використаної праці ув'язнених із мінімальними матеріальними витратами на їх утримання. Мільйони засуджених «кинули» виконували плани форсованої індустріалізації. Ці люди були потрібні й для підтримання напруги страху (без якого адміністративно-командна система не може функціонувати), і для ударного будівництва важливих народногосподарських об'єктів, де здебільшого й використовували цю дешеву робочу силу. На значній огороженій території будували і сяк-так облаштовували житлові бараки, комунально-побутові об'єкти й адміністративні приміщення. За периметром огорож із колючим дротом встановлювали вежі для вартових. Такі заклади росли швидко в усій країні, утворюючи «острови» якогось особливого життя, що послужило О. Солженіцину приводом назвати їх сукупність архіпелагом ГУЛАГ [6, с. 86]. Проте цей «дешевий» метод виконання великих державних економічних завдань обійшовся нашому суспільству дорого: сотні тисяч радянських громадян у жорнах ГУЛАГу загинули, мільйони були покалічені фізично та духовно [7, с. 78–79]. [...] У 1950-х рр. дешева і примусова праця ув'язнених знову стала для держави так званою «палочкою-виручалочкою», знову тисячі радянських громадян у арештантських фуфайках ви-

явилися у ролі засобу, яким їх господар – держава – досягав своєї мети [8, с. 81]. Як бачимо, будували грандіозні плани, «небачені у світі магістралі», ціною яких було людське життя. До засуджених ставилися як до рабів. Так, при обговоренні питання про дострокове звільнення ув'язнених, які відзначилися на будівництві великих об'єктів, Й. Сталін роздумував наступним чином: «Звільнення цих людей потрібне, звичайно, потрібне, але з точки зору державного господарства – це погано. Будуть звільнятися найкращі люди, а залишаться гірші. Чи не можна повернути справу по-іншому, щоб ці люди залишилися на роботі, – може, давати нагороди, ордени? А то ми їх звільнимо, повернуться вони до себе, знохаються знову з «уголовниками» і підуть старою доріжкою. У таборі атмосфера інша, там важко зіпсуватися». Тому не дивно, що засуджених називали у нормативних актах «виробничниками».

Із нотаток начальника НКВС СРСР по Далекосхідному краю Т. Дерибаса, який у серпні 1934 р. побував на будівництві залізниці, знаємо: «Перше, що впадає у вічі, – цілковито нелюдські умови праці». Дрібні чагарники, пні люди корчували «голими руками і босими ногами, без сорочок, тільки в трусах, без єдиної рукавиці». Звичайно, за таких умов в'язні масово гинули. Але великі втрати не бентежили керівників ГУЛАГу. Необхідну кількість ув'язнених без затримок продовжували привозити на будівництво залізничних шляхів [9, с. 77].

Законодавство, що становило основу радянської кримінальної політики 1920-х років, було відверто класовим, а проголошені права та свободи осіб, які вчинили злочин, і гарантії їх реалізації залишалися переважно мильними бульбашками. Більше того, законодавство свідчило, що людину суспільство цінує низько. Наприклад, Кримінальний кодекс РСФСР 1922 р. (КК РСФСР) визначав злочин як порушення порядку суспільних відносин, дію або бездіяльність, небезпечну для системи цих відносин, і встановлював 8 груп різновидів злочинів: контрреволюційні злочини; злочини проти порядку управління; посадові (службові) злочини; порушення правил про відділення церкви від держави; господарські злочини (незаконна діяльність непманів); злочини проти особи; майнові злочини; військові злочини [10, с. 73–75]. Із усіх наведених вище груп злочинів лише злочини проти особистості не карали вищою мірою покарання.

На рівень дотримання закону при здійсненні попереднього розслідування і судового розгляду кримінальних справ упродовж 1930-х і до початку 1950-х років безпосереднім чином впливав тоталітарний режим, який із 1929 р. відзначився масовими репресіями, свавіллям та беззаконням. Репресивна політика відбилась і на кримінально-процесуальному законодавстві. Характеристика кримінальної та виправно-трудової роботи даного періоду (1930-і – поч. 1950-х рр.): 1) принцип «верховенство права» або «верховенство правового закону» як така важлива ознака правової держави, значною мірою втратив роль (ВТК 1933 р. поступився нормотворчості державних виконавчих органів, і насамперед ГУЛАГу); 2) створення ВТТ мало на меті, з одного боку, – спочатку посилити каральне утримання для «класово-чужих елементів» та інших, небезпечних для суспільства злочинців, а з іншого боку, використовувати порівняно дешеву робочу силу ув'язнених для виконання народногосподарських завдань; 3) норми даного кодексу самі собою (за винятком класової ознаки) були порівняно прогресивними з точки зору пенітенціарної науки на той період та спрямованими на здійснення об'єктивно соціально-корисних завдань, і в цьому розумінні у них зовсім не поставала «упереджена» мета помсти в тому ступені, що проявився на практиці; 4) у нормативних актах даного періоду були закладені положення, котрі визначили на майбутні роки, аж до сьогодення, організаційно-педагогічні основи виправного процесу в місцях позбавлення волі. Загалом масштаби позбавлення волі зросли [11, с. 67].

КПК СРСР 1960 р. теж був відверто державоцентристським. Так, у ст. 1, що передбачала завдання цього кодексу, проголошено: «Кримінально-процесуальний кодекс Союзу РСР має своїм завданням захист соціалістичної держави робітників і селян, встановленого в ньому суспільного і державного устрою, соціалістичної системи господарства і соціалістичної власності, прав і законних інтересів громадян СРСР». За спостереженнями Р. Якупова, для тоталітарного режиму, котрий призвів до створення органів позасудової розправи, процесуального спрощення, згорання процесуальних гарантій особи, зменшення термінів розслідування, обмеження прав обвинуваченого на захист, впровадження в судову практику тез про вирішальне значення у доведенні зізнання обвинуваченого і можливості здійснення його на основі «максимальної» ймовірності фактів, що надало обвинувачення у справах про контрреволюційні злочини, був характерним перехід «до змішаної, переважно розшукової форми» [12, с. 82].

Зміни й доповнення до КПК УРСР 1960 р. продовжували вносити і в наступні роки, але зміст цих доповнень та змін визначався тією соціально-економічною й політичною ситуацією, яка склалася в СРСР в цілому і в УРСР зокрема. Від 1985 р. до 1991 р. (так званий період перебудови) відбувалися значні зміни в організації та діяльності радянського державного апарату, в тому числі, судової системи і правоохоронних

органів, а також у багатьох галузях права. В умовах перебудови розвинулися гласність, плюралізм думок, на хвилі яких розгорнулася критика суспільного, державного ладу і права радянського періоду. Критиці було також піддано судоустрій і кримінальне судочинство [13, с. 87].

Кримінальний кодекс 1960 р., порівняно з кодексом 1926 р., містив багато змін. Це стосувалося, насамперед, загальних концептуальних положень. Тут вплив соціологічного вчення про покарання загалом послаблений і пов'язаний із необхідністю враховувати лише при призначенні покарання особу винного й обставини, що пом'якшують та обтяжують відповідальність. Основними факторами, що визначають вид і розмір покарання, визнавали характер та ступінь суспільної небезпеки вчиненого злочину (ст. 37 КК), що, власне, й було керівництвом для судів уже з 1930-х рр., незважаючи на формально діючі та передбачаючи дещо інший підхід норми Загальної частини КК РСФСР 1926 р. Новий кримінальний закон унеможливував покарання, в тому числі, позбавлення волі, на підставі так званого «небезпечного стану». Хоча перелік видів покарань у новому кримінальному законі, був, як і раніше, обширним, позбавлення волі передбачали тільки однойменним видом покарання. Пленум Верховного Суду СРСР постановою від 19 червня 1959 р. рекомендував частіше застосовувати умовне засудження, і число осіб у місцях позбавлення волі на деякий період зменшилося. Разом із тим слід відзначити, що питома вага засуджених до позбавлення волі у подальшій практиці судів залишалася порівняно висока (так, у 1970-і рр. вона становила 55–64%) [14, с. 97]. Не передбачали таких видів покарання, як оголошення ворогом робітників (народу), вигнання з СРСР назавжди, позбавлення політичних прав.

ВТК РСФСР 1970 р. також у ст. 1 закріпив завдання даного закону, яке полягало у забезпеченні «виконання кримінального покарання з тим, що б воно не лише було карою за вчинений злочин, але виправляло і перевиховувало засуджених у дусі чесного ставлення до праці, точного виконання законів і поваги до правил соціалістичного співжиття, попереджувало вчинення нових злочинів як засудженими, так і іншими особами, а також сприяло викоріненню злочинності», тобто практично повністю відтворене кримінально-правове формулювання ст. 20 КК РСФСР 1960 р. Позитивним у ВТК РСФСР 1970 р. є внесення до нього норм про гарантії законності у діяльності ВТУ, що було надзвичайно актуально у зв'язку з тим свавіллям, котре чинили керівники різних рангів і працівники підрозділів ГУЛАГу. Так, у ст. 4 зазначено, що підставою для відбування покарання і застосування до засудженого заходів виправно-трудоного впливу є лише вирок суду, що вступив у законну силу. Ст. 11 регулювала питання здійснення прокурорського нагляду «за точним дотриманням законів при виконанні вироків». Підкреслено, що здійснюючи від імені держави вищий нагляд, прокурор зобов'язаний своєчасно вживати заходів до попередження та усунення будь-яких порушень, від кого б ці порушення не виходили, і притягувати винних до відповідальності. Особливо слід підкреслити введення законодавчих положень про надання позбавленим волі юридичної допомоги, до якої належить можливість зустрітися з адвокатами – наодинці та без обмежень (ст. 27). Таким чином, закон створив достатньо надійних перешкод для того, щоб назавжди залишити у минулому становище, коли, як часто траплялося, засуджений до позбавлення волі громадянин ламав свою долю внаслідок свавілля інших [15, с. 103]. Новий кодекс уже жодним чином не згадав про класову або іншу соціальну відмінність засуджених. Тим самим уперше на законодавчому рівні в сфері виконання покарання у вигляді позбавлення волі було закріплено рівність усіх громадян. І хоча це не зробили прямим шляхом, тобто формулюванням окремого принципу, проте такий висновок випливає зі ст. 8 ВТК РСФСР про правове становище засуджених, де зазначено, що вони «несуть обов'язки і користуються правами, встановленими для громадян СРСР, з обмеженнями, передбаченими для засуджених, а також тих, що впливають із вироку суду і режиму, встановленого Основами виправно-трудоного законодавства Союзу РСР і союзних республік та чинного кодексу для відбування покарання даного виду». Ця законодавча норма є принципово важливою, оскільки дозволяє за суттю, а не формально звертатися до громадянських почуттів засуджених, що збільшувало можливість виховного впливу на них. Увівши таку норму, держава підкреслила, що вона не викидає засудженого зі життя суспільства. Крім того, ця норма, поряд із іншими, посилює гарантії прав і свобод засуджених, створюючи для цього юридичну базу.

У ВТК РСФСР 1970 р. законодавець увів норми, котрі явно розходились із проголошеними тоді ідеями класичної школи покарання. Так, яскраво каральною була норма про те, що осіб, які містяться у колоніях особливого режиму, залучають, як правило, до важкої праці (ст. 37 Кодексу). Тим часом праця, служачи основою виправлення і перевиховання, може бути ефективною лише за умови, якщо її організують «на основі сучасної механізованої праці, котра потребує необхідної кваліфікації робітника». Суперечила виховній меті й така міра стягнення, як позбавлення засудженого права на побачення (ст. 53). У цьому переліку – норма, що обмежує листування засуджених (ст. 30, 62–65, 79, 75, 76), і деякі інші

[16, с. 109]. На наш погляд, введення схожих норм пояснюється причиною, коли ні законодавець, ні тим більше практичні працівники не могли у короткий термін звільнитися від впливу недавнього гулагівського минулого. [...] Зміни у виправно-трудоному законі насправді пов'язані лише з: виробничою діяльністю, матеріально-побутовими умовами і виховною роботою. Ці три компоненти «вирвалися» далеко вперед, у той час, як правове становище засуджених значно відстало і дедалі сильніше чинило негативний вплив на морально-психологічний клімат серед засуджених та, відповідно, на становище правопорядку у ВТУ. У 1970-х рр. у пенітенціарній системі до засуджених хоч і не застосовували фізичний примус, проте обмежили їх права, що мають важливе значення у житті кожної людини, в тому числі, у місцях позбавлення волі. Так, засуджені зобов'язані були носити одяг єдиного взірця: це були давно морально застарілі й незручні фуфайки, дерев'яні черевики, так звана спецовка – все чорного кольору. Усіх засуджених стригли наголо. На перший погляд проблему примусової стрижки голови наголо можна назвати незначною, але разом із тим пенітенціарна практика показує, що засуджені болюче сприймали таку норму, і це не дивно, оскільки питання вибору зачіски є невід'ємним особистим атрибутом кожної людини, а й позбавлення такого вибору принижувало людську гідність.

У порядку дисциплінарних стягнень їх могли позбавити побачень із родичами. Під час тривалих побачень із родичами засуджені не могли також одягати власний одяг, а після побачень їм забороняли брати будь-що від своїх родичів, аналогічно, як і щось їм передавати. У засуджених вилучали половину від їх заробітку, не виплачували їм трудову пенсію, час роботи у період відбування позбавлення волі не зараховували в трудовий стаж. Забороняли розводити квіти, декоративних рибок, завішувати вікна та ліжка, наклеювати на стінах і тумбочках будь-які репродукції. Засуджені не могли заочно підвищувати свій освітній рівень у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах. Вранці, відповідно до розпорядку дня, засуджених, у тому числі людей похилого віку, виганяли на фізичну зарядку. По телебаченню вони могли дивитися лише ті передачі, які дозволяло керівництво, і не більше двох годин на день. Забороняли користуватися транзисторними приймачами, магнітофонами, мати ручні годинники [17, с. 111].

Дослідження інституту покарання радянської України, яке ми провели, дає підстави констатувати, що суспільство даного періоду розвивалося за законами, котрі важко пояснити розумом. У всіх соціальних сферах утвердилась ідея домінування політики та ідеології над правом. І це не дивно. В умовах тоталітаризму і не може бути правового закону, ґрунтованого на розумних та гуманістичних засадах. Міф комунізму заповнив усю правову систему держави, в тому числі, свідомість радянської людини. Їй нав'язували ворожість до надбаних світовою цивілізацією гуманістичних цінностей, натомість прищепили любов до нищих для будь-якої моральної особистості реалій – доносів, лицемірності, вигоди, страху перед владою, переваги матеріального над духовним і ненависті до високої культури та всього «чужого» тощо.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Інститут покарання, як і все кримінальне право, був базований на відвертому зневажанні злочинця як людини, ставленні до нього як до дешевої робочої сили: досягнення руками засуджених «грандіозних виробничих результатів» за умови мінімальних затрат на їх потреби з боку держави. Хоча в другій половині «епохи побудови комунізму» пенітенціарну систему незначно гуманізували, поліпшивши соціальні умови осіб у місцях позбавлення волі, унітарний підхід у кримінальній політиці залишився домінуючим. Гуманістичний і раціональний виміри в інституті покарання радянського періоду не змогли віднайти точки дотику як у політико-правовій ідеології (філософсько-правова не мала права на розвиток), так і в кримінально-правовій практиці. Адже радянське утилітарно-раціоцентричне мислення спроможне було породити лише позбавлений будь-яких правових ідей карально-репресивний інститут покарання.

Дане дослідження і подальшим підґрунтям для здійснення розвідок із дослідження раціонально-гуманістичного виміру інституту виконання покарань сучасної України.

Список використаної літератури

1. Кудрявцев В. Стратегии борьбы с преступностью / В. Кудрявцев – [2-е изд.]. – М. : Наука, 2005. – С. 150.
2. Кудрявцев В. Стратегии борьбы с преступностью / В. Кудрявцев – [2-е изд.]. – М. : Наука, 2005. – С. 152.
3. Климчук Е. Проблема смертной казни в обычае и в уголовном праве / Е. Климчук – Россия : сравнительный анализ. – М., – 2000. – С. 68.
4. Климчук Е. Проблема смертной казни в обычае и в уголовном праве / Е. Климчук – Россия : сравнительный анализ. – М., – 2000. – С. 88.

5. *Нерсесянц В. Право: многообразие определений и единство понятий / В. Нерсесянц // Советское государство и право. – 1983. – № 10. – С. 30.*
6. *Упаров И. Наказание в виде лишения свободы в советском государстве : монография / И. Упаров – Краснодар : Краснодарский ЮИ МВД России, Кубанский Соц.-экон. ин-т, 2000. – С. 86.*
7. *Упаров И. Наказание в виде лишения свободы в советском государстве : монография / И. Упаров – Краснодар : Краснодарский ЮИ МВД России, Кубанский Соц.-экон. ин-т, 2000. – С. 78–79.*
8. *Упаров И. Наказание в виде лишения свободы в советском государстве : монография / И. Упаров – Краснодар : Краснодарский ЮИ МВД России, Кубанский Соц.-экон. ин-т, 2000. – С. 81.*
9. *Упаров И. Наказание в виде лишения свободы в советском государстве: монография / И. Упаров – Краснодар : Краснодарский ЮИ МВД России, Кубанский Соц.-экон. ин-т, 2000. – С. 77.*
10. *Кудрявцев В. Стратегии борьбы с преступностью / В. Кудрявцев – [2-е изд.]. – М. : Наука, 2005. – С. 73–75.*
11. *Упаров И. Наказание в виде лишения свободы в советском государстве : монография / И. Упаров – Краснодар : Краснодарский ЮИ МВД России, Кубанский Соц.-экон. ин-т, 2000. – С. 67.*
12. *Маляренко В. Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів : монографія / В. Маляренко – К. : Юрінком Інтер, 2005. – С. 82.*
13. *Маляренко В. Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів : монографія / В. Маляренко – К. : Юрінком Інтер, 2005. – С. 87.*
14. *Упаров И. Наказание в виде лишения свободы в советском государстве : монография / И. Упаров – Краснодар : Краснодарский ЮИ МВД России, Кубанский Соц.-экон. ин-т, 2000. – С. 97.*
15. *Упаров И. Наказание в виде лишения свободы в советском государстве : монография / И. Упаров – Краснодар : Краснодарский ЮИ МВД России, Кубанский Соц.-экон. ин-т, 2000. – С. 103.*
16. *Упаров И. Наказание в виде лишения свободы в советском государстве : монография / И. Упаров – Краснодар : Краснодарский ЮИ МВД России, Кубанский Соц.-экон. ин-т, 2000. – С. 109.*
17. *Упаров И. Наказание в виде лишения свободы в советском государстве : монография / И. Упаров – Краснодар : Краснодарский ЮИ МВД России, Кубанский Соц.-экон. ин-т, 2000. – С. 111.*

Стаття надійшла до редакції 05.04.2017.